

K.RAXMANOV SHÍĜARMALARÍNDAGÍ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ PRAGMATIKALÍQ HÁM EKSPRESSIVLIK ÓZGESHELIGI

Aynazarova Gúlara

filologiya ilimleriniŇ kandidati, docent. QMU Ámeliy filologiya kafedrası

Meñlibaeva Gúljan Baxadirovna

QMU 1-kurs magistantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703477>

Annotaciya: Maqalada K.RaxmanovtıŇ shıĝarmalarında qollanılgan frazeologizmler hám olardıŇ pragmatikalıq, ekspressivlik ózgeshelikleri analiz etilgen. Frazeologizmler tuwralı ilimiy ádebiyatlarga tiykarlanıp teoriyalıq maĝlıwmatlar berilgen.

Tayanısh sózler: frazeologizm, pragmatikalıq analiz, pragmatikalıq potensial, intensivlik.

Аннотация: В статье проанализированы фразеологизмы, использованные в произведениях К. Рахманова, а также их прагматические и экспрессивные особенности. Представлены теоретические сведения, основанные на научной литературе по фразеологии.

Ключевые слова: фразеологизм, прагматический анализ, прагматический потенциал, интенсивность.

Abstract: The article analyzes the phraseological units used in K. Rakhmanov's works and examines their pragmatic and expressive features. Theoretical information is provided based on scholarly literature related to phraseology.

Keywords: phraseological unit, pragmatic analysis, pragmatic potential, intensity.

Dúnyadaĝı hár bir millettiŇ tili – onıŇ mádeniyatı hám tariyxınıŇ jemisi. Tildegi sózlik quramda ayrıqsha bir topardı quraytuĝın bul – frazeologizmler. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri xalqımızdıŇ jasaw tárizi, oy-órisi, kewil keshirmeleri hám milliy ruwxın ózinde jámleydi. Olar neshe sózden quralsa da barlıĝı jıynalıp bir pútin mánini beredi. Mısalı, tis jarmaw-sóylemew, kóz benen qastıŇ arasında-tez, júregi jarılıw-qorqıw, qabaq úyiw-ashıwlanıw, iyt ólgen jer-alıs hám t.b. Bul keltirilgen mısallarda frazeologizmler hám olardıŇ sinonimi bolĝan dara sózler ortasında ózgeshelikler seziledi. Yaĝınıy frazeologizmlerde tásirsheńlik joqarı bolıp, olar emocional-ekspressivlik máni boyawĝa iye bolıp keledi. Sonlıqtan da frazeologizmler kórkem shıĝarmalarda kórkemlew quralları sıpatında keŇ qollanıladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilde burınnan qalıplesken hám olardı basqa tillerge sózbe-sóz awdarıwĝa bolmaydı. N.M.Shanskiy “Frazeologiyalıq toplam – bul óziniŇ mánisi, quramı hám qurılısı boyınsha turaqlasqan, sózlik sıpatqa iye yamasa onnan da kóp komponentlerden turatuĝın, tayar túrinde aytilatuĝın til birligi” dep aytadı. Olar neshe komponentten tursa da bir sorawĝa juwap beredi. [4:20] Demek, frazeologiyalıq sóz

dizbekleri óziniń tiykarǵı mánisinen qashıqlap astarlı mánige kóshken hám olar obrazlı túrde keledi. Olar tilde burınnan tayın halında qalıplesken.

Turaqlı sóz dizbekleri kóbinese awıspalı mánide obrazlı bolıp keledi. Sol sebepli frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem shıǵarmada hár qıylı ádebiy obrazlardı súwretlewlerde kórkemlew quralları sıpatında jiyi qollanıladı. Turaqlı sóz dizbekleriniń jay sóz dizbeklerinen taǵı da bir ózgesheligi, olardı kontekstten bólip alıp qaraǵanda kópshilik jaǵdayda óziniń burınǵı mánisin joyıtpaydı. [2:6] Haqıyqatında da, frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda ańlatılajaq mazmundı emocionallıq hám ekspressivlik jaqtan kúsheyp beredi. Sonıń menen birge, qaharman xarakterine xalıqlıq ruwx baǵıshlaydı. Olar xalıqtıń úrp-ádetleri, dástúrleri, turmısı hám mádeniy ortalıǵın ózinde sáwlelendire alatuǵın kórkem qural desek boladı. Sońǵı dáwirde frazeologizmlerdi usı baǵdarda úyreniw, yaǵınıy, frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda qollanıw ózgeshelikleri boyınsha arawlı izertlewler kórine basladı. 2019-jılı G.Allambergenova tárepinen I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń qollanıwı arawlı izertlendi. [1] Bul jumısta shayır shıǵarmaları tilindegi frazeologizmlerdiń stillik xızmetleri, frazeologizmlerdegi polisemiya, sinonimiya, antonimiya, variantlılıq qubılısı, uzual hám okkazional frazeologizmler, shayırdıń frazeologiyalıq jańashılıǵı arawlı túrde úyrenildi.

A.Pirniyazovanıń Qaraqalpaq tili frazeologiyası sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları degen atamada monografiyası 2020-jılı baspadan shıqtı. Monografiyada qaraqalpaq tiliniń frazeologizmleri sistema sıpatında izertlengen. Frazeologizmlerdiń stilistikalıq imkaniyatları belgili jazıwshılar K.Sultanov, Sh.Seyitov, T.Qayıpbergenov, I.Yusupov, G. Esemuratova, X.Dawletnazarov, M.Nızanov shıǵarmalarınıń tiykarında hár tárepleme izertlendi [3]

Qaraqalpaq ádebiyatında sóz marjanları bolǵan frazeologizmlerden sheberlik penen paydalana alǵan jazıwshılardıń biri – K.Raxmanov. Onıń shıǵarmalarında xalıq tiline tán frazeologizmler keń túrde qollanılgan. Bular tek ǵana kórkem emocionallıqtı asırıwda emes, al qaharmanlardıń ruwxıy halatın, xarakterin, dúnyaǵa bolǵan kózqarasın ashıwda áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı. Frazeologizmler leksikalıq birlik bolıwı menen bir qatarda kommunikativlik xızmetti de atqarıp otıradı. Sonıń menen birge, frazeologizmlerdiń pragmatikalıq funkciyası olardıń sóylew waqtındaǵı belgili kommunikativlik jaǵdaylardı ashıp beriwde qollanıladı. Kórkem shıǵarmalarda qollanılgan frazeologiyalıq birliklerdiń pragmatikalıq potensialı (oqıwshıǵa tásir etiw kúshi) joqarı boladı. K.Raxmanov shıǵarmalarında frazeologiyalıq birlikler qaharmanlardıń dialoglarında qollanıwı, olar arqalı avtor ruwxıy halat hám ishki keshirmelerdi beredi. Olardıń pragmatikalıq ózgesheligi degende qanday niyet hám

keypiyatta ayılǵanı túsiniledi. Yaǵnıy, avtor tárepinen qanday maqsette qollanılıp atırǵanlıǵı analiz etiledi. Pragmatikalıq tárepten frazeologizmler birqansha kommunikativlik wazıypalardı atqaradı: baha beriw, emocialıq halattı beriw, iltimas etiw, másláhát beriw sıyaqlı diskurs aktlerin júzege shıǵarıwda áhmiyetli wazıypalardı atqaradı. Mısalı:

Onıń menen tartısıp *otımdı óre jandıraman* dep hálek bolǵansha, dáryanı teris aǵızıwǵa kúsh sala ber. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Álbette, bul tiykarǵı maqsetke *sorpası qosılmaytuǵın* is bolǵanlıqtan studentlerdiń ishinen “qanı qatıp” turǵanı shende-shen shıǵatuǵın edi. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Otımnıń óre janbaǵanına qara, dál usı jerge kelgende kiriwge qońıraw qaǵıldı. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Bayaǵıda táwir baladay kórinip atır edin, sońǵılıǵında *erih jambasına awıp* ketti goy. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Joqarıda keltirilgen mısallarda sóylewshi frazeologiyalıq til birliklerinen bolıp atırǵan isler hám waqıyalarǵa óz qatnasın bildiriw maqsetinde qollanǵan. Bunda *otı óre janbaw, sorpası qosılmaytuǵın is, erih jambasına awıp* frazeologizmleri isi kelispew, jumısı júrispew mánisinde qollanılıp turıptı. Birinshi mısalda sóylewshi tárepinen personajdıń xarakterin ashıwda, onıń aytqan sózinen qaytpaytuǵının hám usı sebepten ol menen kelise almawdı frazeologiyalıq qatarlar menen ele de oqıwshıǵa tásir kórsetiw, pikir janlı túrde beriw ushın qollanǵan. Yaǵnıy, pragmatikalıq kózqarastan payda qılaman dep, ózińe zıyan etip alma degen ishki qáwpin eskertip turıptı. Bunda frazeologizm másláhát beriw niyetinde orınlı qollanılǵan. Ekinshi gápte is-háreket hám bolıp atırǵan jaǵdayǵa bolǵan qatnasın, bahasın tásirli etip jetkeriw ushın, al úshinshi gápte sóylewshiniń ókinish sezimlerin tereń túrde beriw maqsetinde durıs tańlanǵan. Sońǵı gápte personajdıń hal-jaǵdayı, onıń isiniń júrispey júrgenligi ashıw aralas pikirler menen ashıp berilgen. Sóylewshiniń ilgeride bul balaǵa isengenin, al keyin pikirinen qaytıp qalǵan jasırın túrdegi sezimlerin frazeologizmler arqalı sheber berilgenin kóriwimizge boladı.

“Oqıwǵa ketemen” degenime dáslep ákem de, anam da *tis jarmadı*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Qıyalımnıń bári “tas dáwirinde” júrgenlikten oǵan qápelimde *til qata qoymadım*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Tum-tusım qarańǵılasıp baratırǵanday qollarım sermelip, *tilim káliymaǵa kelmeydi*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Bul keltirilgen mısallarda *tis jarmaw, til qata qoymaw, tili káliymaǵa kelmew* sıyaqlı frazeologizmler qaharmannıń belgili bir sebeplerge bola sóyley almay qalıwın bildiriw

ushın paydalanıp turǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Birinshi mısalda ata-anasınıń ashıwlı ekenligin jetkeriw maqsetinde hám sóylemegen halatın beriwde frazeologizmnen sheber paydalanǵan. Pragmatikalıq tárepten emocialıq jaǵdaydıń berilgenligi, yaǵnıy sóylemey qalǵandaǵı tiykarǵı sebep – personajlardıń ishki ashıw hám qorqıw sezimleri. Ekinshi gápte personajdıń tereń oylanıp qalǵanlıǵı *til qatpaw* frazeologizmi arqalı berilgen. Bul gápte de sóylemew, sóyley almay qalıw mánileri menen birge personajdıń psixologiyalıq halatı da qosa berilip turǵanlıǵı ayqın seziledi. Sońǵı mısalda *tili káliymaǵa kelmew* degen frazeologizm qaharmannıń kúshli emociyaǵa beriliwi nátiyjesinde ózin joytıp alıwı sebepli sóyley almay qalǵanlıǵı tásirli etip jetkerilgen. Kórkem sóz sheberi *tis jarmaw, til qata qoykaw, tili káliymaǵa kelmew* degen mániles frazeologizmlerdi shıǵarma qaharmanlarınıń hár qıylı psixologiyalıq halatlarına sáykeslerin durıs tańlay alǵan. Nátiyjede qaharmannıń háreketleri, halatları, sezimleri, emociyası anıq sáwlelengen.

Aytilmaǵan sóz qalmadı, meni awıldaǵı jigitlerdiń *saǵal ayaǵına jiberdi*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

-Al, sen bolsań qaydaǵı bir Maqpal menen tanısıp meniń ıqlasımdı *ayaq astı ettiń*. (“Yar diydarı” draması)

Joqarıdaǵı mısallarda *saǵal ayaqqa jiberiw, ayaq astı etiw* frazeologizmleri qádiri qalmaw mánisin beriw ushın orınlı qollanılǵan. Eki gápte de sóylewshiniń psixologiyalıq halatın jasırın túrde bergen. Bunda personajlardıń bolıp atırǵan jaǵdaylardıń sebebinen qapa ekenligin ańlay alamız. Usı momentti oqıwshılarga tásirlierek jetkeriw maqsetinde frazeologiyalıq qatarlardan sheber paydalanǵan.

Sen bolsań *aydı awzım menen alaman* dep juldız gózley berseń uyat boladı. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Oqıtqan ballarınıń qaysısı *awzı menen qus alıp atır, qáne?* (“Urını qaraqshı bastı” draması)

Qashan kórseń *shalbarınıń awı menen kóshe sıpırıp júrgeniń*... (“Urını qaraqshı bastı” draması)

Keltirilgen mısallarda *aydı awzı menen alıw, awzı menen qus alıw, shalbarınıń awı menen kóshe sıpırıp* frazeologiyalıq qatarları bir-birine únles. Birinshi mısalda sóylewshiniń tıńlawshıǵa bergen másláhátin, ekinshi gápte ashıw aralas soraw hám bir jaǵınan shın kewli menen qayǵırıp sezimleri, al sońǵı gápte jasırın berilgen másláhát hám ashınıw sıyaqlı mánislerdi bergen.

Urıstan nárenjan bolıp shańaraǵına jańa quwısqanda hayalınıń dárti taǵı da bir *oq bolıp júregine qadaladı*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Jalǵız bala bolsa anaw...jatqanı. *Ishken asımız boyımızǵa taramaydı*. (“Ayralıq qosıǵı” povesti)

Altınaydın qosıǵı esitilgendeı boladı, sonda usı qosıqqa ashıq bolǵanıń ushın kimnen bolsa da jaza húkiminiń qıráátke salıp oqılǵan dawısı *júregime nishter qadap* atırǵanday boladı. (“Ayrılıq qosıǵı” povesti)

Bir jaqta dushpanlar wayran salıp atırǵanda ekinshi jaqta doslar nege *júrek bawırımıdı tilkiley* beredi eken? (“Jaralı júrekler” draması)

Keyingi berilgen mısallarda *júregine oq qadalıw, ishken ası boyına taramaw, júregine nishter qadalıw, júrek bawırın tilkiley beriw* frazeologiyalıq qatarları gápte emocional-ekspressivlikti arttırıp turıptı. Tórt mısalda da personajlardın júrek tórindegi qayǵını, neshe jıllıq hásiretti beriw maqsetinde orınlı paydalanǵan. Bul arqalı jazıwshı oqıwshını shıǵarma qaharmanı menen birgelikte qayǵırıwǵa hám olardıń táǵdirine qızıǵıwǵa májbúr etedi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Raxmanovtıń shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbekleri sheber hám orınlı túrde qollanılǵan. Olar óziniń emocional-ekspressivlik tásirsheńligi hám emocional-ekspressivlik boyawları menen ajıralıp turadı. Jazıwshı tárepinen sheberlik penen tańlap alınǵan frazeologizmler tek obraz jasawda qollanılıp ǵana qoymay, olardıń hár biri pragmatikalıq funkciyanı da atqarıp turǵanlıǵı kórinedi. Pragmatikalıq analiz nátiyjesinde olardıń kórkem tekstke emocionallıq, intensivlik bergeni hám pikirdi estetikalıq túrde jetkerilgeniniń gúwası boldıq. Qaraqalpaq til biliminde kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń kórkem súwretlew quralı retinde qollanılıw máselesi arawlı izertlewler obyektlerine aylanıwı tiyis dep oylaymız.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенова Г. И. Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий кулланиши. Филол.ф.буйича фалсафа доктори. (PhD). дисс. автореферати. Нукус, 2019.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1985.
3. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография).- Нөкис: “Qaraqalpaqstan” 2020.
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М, 1985.